

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.21.01.09>

ŁUKASZ ĆWIKŁA

UNIwersytet Łódzki / UNIVERSITY OF ŁÓDŹ

 <https://orcid.org/0000-0002-3564-7838>

Uwagi do dziejów osadnictwa na obszarze dawnego powiatu orłowskiego w średniowieczu

ABSTRACT

Comments on the history of settlement in the area of former Orłów district in the Middle Ages

IN this article, several theoretical and methodological remarks and observations have been formulated regarding the history of settlement in the former Orłów district, and also the emergence of new settlement points in this area. This text demonstrates criticism towards formulating conclusions about the chronology of individual settlement points, drawn on the basis of an incorrectly defined shape of the village, and especially the shifting of the settlement metrics to the early Middle Ages. Moreover, it was possible to indicate the new date for the first source entry for several localities in the district.

Keywords: Orłów district, medieval settlement, Poland, Middle Ages

STRESZCZENIE

Wartykule sformułowano kilka uwag i spostrzeżeń o charakterze teoretyczno-metodologicznym na temat dziejów osadnictwa na obszarze dawnego powiatu orłowskiego, a także zasygnalizowano pojawienie się nowych punktów osadniczych na wspomnianym terytorium. W tekście wykazano krytycyzm względem formułowania wniosków na temat chronologii poszczególnych osiedli, wyciąganych na podstawie błędnie określonego kształtu wsi, zwłaszcza zaś przesuwania metryki osad do okresu wczesnego średniowiecza. Ponadto udało się wskazać na nową datę pierwszego zapisu źródłowego odnośnie do kilku miejscowości znajdujących się na terenie powiatu.

Słowa kluczowe: powiat orłowski, średniowieczne osadnictwo, Polska, średniowiecze

Received: 2021-05-11. Verified: 2021-05-13. Revised: 2022-03-14. Accepted: 2022-03-25

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Powiat orłowski był najmniejszą jednostką terytorialno-administracyjną znajdującą się w północno-wschodniej części przedrozbiorowego województwa łęczyckiego. W świetle ustaleń poczynionych przez Adolfa Pawińskiego¹ powierzchnia powiatu wynosiła 629,8 km². Natomiast zgodnie z nowszymi obliczeniami autorów *Atlasu historycznego Polski*² szacuje się ją na 665 km². Dla porównania: powierzchnia sąsiednich powiatów, tj. brzezińskiego i łęczyckiego, liczyła odpowiednio 1318 km² oraz 2343 km². Interesujący nas powiat graniczył z powiatami: gostynińskim, gabińskim oraz sochaczewskim, które należały do województwa rawskiego. Centrum życia politycznego i gospodarczego był stołeczny Orłów, który pojawił się na kartach źródeł pisanych w 1384 r.³ Jego miejski charakter potwierdza zapiska z 1387 r.⁴ O dużym znaczeniu Orłowa świadczy to, że miasto stało się siedzibą sądu ziemskiego dla szlachty, a najstarszym tego śladem jest zapis wniesiony do księgi łęczyckiej, pochodzący z 28 maja 1387 r.⁵ Warto w tym miejscu także przypomnieć, że najwcześniejsze zapisy z ksiąg orłowskich datowane są na 1389 r.⁶

Pod względem przynależności kościelnej obszar całego powiatu orłowskiego podlegał archidiakonatowi łęczyckiemu archidiecezji gnieźnieńskiej. Na terenie powiatu znajdowało się 14 parafii, których główne ośrodki stanowiły (zaczynając od strony zachodniej): Łęki, Kaszewy, Bedlno, Oporów, Żychlin, Śleszyn, Plecka Dąbrowa, Baków, Sobota, Orłów, Oszkowice, Bielawy, Waliszew, Zduny⁷. Znakomita większość parafii, bo aż 11, wchodziła w skład

¹ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, wyd. A. Pawiński, t. I (*Wielkopolska*), [w:] *Źródła dziejowe*, t. XII, Warszawa 1883, s. 50.

² *Atlas historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wasowiczowa, S.K. Kuczyński, K. Pacuski, E. Rutkowska, S. Trawkowski, M. Wilska, red. H. Rutkowski, cz. 2 (*Komentarz, indeksy*), Warszawa 1998, tab. 2, s. 49.

³ S.M. Zajączkowski, *Uwagi o przeszłości Orłowa do lat siedemdziesiątych XVI w.*, „Rocznik Łódzki” 1996, t. XLIII, s. 60.

⁴ R. Rosin, *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów*, „Region łódzki. Studia i Materiały” 1971, t. I, s. 121.

⁵ *Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419* [dalej: PKŁ], cz. 1, [w:] *Teki A. Pawińskiego*, t. III, Warszawa 1897, nr 473, s. 46.

⁶ PKŁ, cz. 2, [w:] *ibidem*, t. IV, Warszawa 1897, nr 1–11, s. 1–2.

⁷ Szczegółowo tamtejszą sieć parafialną omówił: S.M. Zajączkowski, *Sieć parafialna na obszarze przedrozbiorowego powiatu orłowskiego do początków XVI wieku*, Kutno 2001, s. 81.

dekanatu bedleńskiego, pozostałe zaś należy zakwalifikować do dekanatu szczawińskiego⁸.

Celem niniejszego przyczynku jest zasygnalizowanie nowych punktów osadniczych na mapie powiatu, które do tej pory nie zostały uwzględnione w literaturze przedmiotu, oraz sformułowanie kilku uwag i spostrzeżeń dotyczących także kwestii metodologii badań osadniczych. Szczegółowa analiza materiału rękopiśmiennego, w szczególności zaś ksiąg ziemskich orłowskich, umożliwiła zidentyfikowanie nowych jednostek osadniczych, a podstawą do ich wyróżnienia była odrębna nazwa topograficzna. W toku przeprowadzonej analizy udało się także dokonać przesunięcia chronologii najstarszych zapisów odnoszących się do niektórych wsi.

Nim jednak przejdziemy do omówienia wybranych przykładów, przypomnijmy w tym miejscu definicję punktu osadniczego. Jak wykazał Stanisław Zajączkowski, pod wspomnianym terminem „należy rozumieć pierwszą i najprostsza jednostkę osadniczą, która stanowi pewną całość zarówno terytorialną, jak gospodarczą i organizacyjną, a więc taką, jaką w literaturze naukowej określa się pospolicie nazwą osady czy osiedla, ale wraz z przyległym do niej obszarem”⁹.

Nie sposób przejść obojętnie także obok zaproponowanej przez S. Zajączkowskiego periodyzacji dziejów osadnictwa dawnego Łęczyckiego i Sieradzkiego. Historyk wyróżnił cztery okresy. Pierwszy obejmuje połowę V do XII w. (1138). Drugi okres – do połowy XIII w. (1250), kolejny przypada na lata 1251–1384, ostatni zaś wyznacza pojawienie się ksiąg sądowych, a kończy spisaniem księgi uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego przez Jana Łaskiego w latach 1511–1523¹⁰. Celem tej propozycji było oczywiście ukazanie rozwoju i dynamiki osadnictwa w kolejnych okresach, co zostało uargumentowane stwierdzeniem, zgodnie z którym konkretne przekroje

⁸ A. Kowalska-Pietrzak, *Duchowieństwo parafialne w późnośredniowiecznej Polsce Centralnej. Archidiakonaty łęczycki i uniejowski*, Łódź 2014, *passim*.

⁹ S. Zajączkowski, *Z zagadnień teoretycznych historii osadnictwa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1960, R. VIII, z. 3, s. 362. Por. idem, *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1956, R. IV, nr 2, s. 218.

¹⁰ S. Zajączkowski, *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej (do przelomu XI i XII w.)*, „Rocznik Łódzki” 1964, t. IX(XII), s. 167–169; idem, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 1966, t. IV, s. 5.

osadnicze mogły „stanowić podstawę do wyprowadzenia wniosków i spostrzeżeń dotyczących ustalenia terenów i ognisk najstarszego osadnictwa na badanym terytorium, dalszych kierunków rozwoju procesów osadniczych [...]”¹¹. Warto również podkreślić, że w odniesieniu do innych ziem literatura przedmiotu nie proponuje tego typu periodyzacji. Rodzi się więc w tym miejscu pytanie: czy stosowanie tego typu klasyfikacji jest zasadne i czy prowadzi w konsekwencji do trafnych wniosków, gdyż próby określenia chronologii występowania danej osady na podstawie jej domniemanego kształtu obarczone są sporym ryzykiem i mają charakter wyłącznie hipotetyczny. Jedną z przesłanek pozwalających na wyciąganie wniosków na temat tej kwestii na obszarze Polski Centralnej jest zależność dziesięcinna, np. na rzecz kolegiaty łęczyckiej, konsekrowanej w 1161 r.¹² Niemniej jednak możliwość ta, z oczywistych względów, dotyczy tylko niewielkiej grupy osad. Z zależności dziesięcinnej można jednak czasami wyciągnąć mylne wnioski. Znanne są bowiem przypadki, że wsie płaciły dziesięcinę prepozyturze łęczyckiej, a zostały założone dopiero w XIV i XV w. Fakt ten może doskonale ilustrować przykład wsi Gajew (parafia Kaszewy), która została założona na obszarze osady parafialnej Kaszewy¹³. Praktyka ta może również wskazywać na związki osadnicze nowo utworzonych punktów. Nie sposób w tym miejscu nie odnieść się także do informacji zawartych w *Liber beneficiorum*, w której niejednokrotnie znajdujemy informacje na temat świadczenia dziesięciny na rzecz kolegiaty łęczyckiej przez niektóre wsie. Pozwoliło to Stanisławowi oraz Stanisławowi Marianowi Zajączkowskim przesunąć metrykę niektórych punktów osadniczych na XII w. Tymczasem w świetle dokumentu arcybiskupa gnieźnieńskiego Jarosława z 24 kwietnia 1360 r. dowiadujemy się o ufundowaniu prebendy sobockiej, której uposażenie stanowiły dziesięciny ze wsi: podwójne Przewiska („binum Przewicze”) oraz Wąsosze. Dziesięciny z Zakrzewa zostały

¹¹ S. Zajączkowski, *Uwagi nad osadnictwem...*, s. 172.

¹² Idem, *Początki kolegiaty łęczyckiej. Przyczynek do dziejów osadnictwa ziemi łęczyckiej*, „Roczniki Historyczne” 1958, R. XXIV, Dodatek. Por. J. Szymczak, *Pierwsze cztery wieki archikolegiaty łęczyckiej*, [w:] *850 lat w służbie Bogu i ludzom. Archikolegiata Łęczycka w Tumie. Materiały sesji naukowej w Łęczycy dnia 21 maja 2011 roku*, red. M. Żemigala, Łęczycza-Tum 2011, s. 11.

¹³ T. Nowak, *Własność ziemska w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, Łódź 2003, s. 303.

zaś przeznaczone dla wikariusza wieczystego¹⁴. Dysponujemy tutaj zatem niepodważalnym dowodem źródłowym, zgodnie z którym dopiero w drugiej połowie XIV w. mamy do czynienia z powstaniem wspomnianej prebendy. Należy więc zauważyć, że uposażenie kapituły łęczyckiej w postaci powoływania poszczególnych prebend było procesem rozłożonym w czasie. Wobec tego należy podkreślić, że niekiedy przyjmowanie danych podanych przez J. Łaskiego może wprowadzać w błąd i w konsekwencji prowadzić do mylnych wniosków dotyczących chronologii poszczególnych punktów osadniczych. Kontynuując analizę arcybiskupiego dokumentu, wypada odnieść się także do informacji na temat podwójnych Przewisk. Otóż należy identyfikować je z Przewiskami oraz Wola Kałkowa, która początkowo nosiła nazwę Wola Przewiska, co dobrze tłumaczyłoby użycie takiej formy zapisu przez pisarza w Gnieźnie¹⁵. Fakt ten dobrze koresponduje również z informacjami zawartymi w dziele Łaskiego, zgodnie z którymi Przewiska świadczyły dziesięcinę snopową na rzecz stołu kapituły łęczyckiej¹⁶. Interesujący nas dokument jest bardzo istotny także z innego względu. Pozwala nam bowiem przesunąć daty najstarszych zapisów źródłowych na temat niektórych miejscowości. Możemy zatem dokonać w tym zakresie korekt i stwierdzić, że Przewiska, Wąsosze i Zakrzew pojawiły się po raz pierwszy na kartach źródeł pisanych w 1360 r. Jeśli chodzi o Przewiska, to w literaturze przedmiotu przyjmowano dotąd, że najprawdopodobniej już w XII w. kolegiata łęczycka otrzymała z niej dziesięcinę, co stało się następnie podstawą do hipotetycznego zaliczenia jej w poczet osad powstałych w I okresie osadniczym¹⁷. Dla porównania przypomnijmy, że pierwsze znane zapisy dotyczące kolejno wspomnianych wsi datowane były odpowiednio na lata 1374, 1402 i 1385¹⁸. Cytowany dokument upoważnia

¹⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Acta Capituli Metropolitani. Decretalia, sygn. B 14, k. 43–43v.

¹⁵ S.M. Zajączkowski, *Powiat orłowski do lat siedemdziesiątych XVI wieku. Studia z dziejów osadnictwa, struktury własnościowej i stosunków kościelnych*, Łódź 1996, s. 92.

¹⁶ J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej* [dalej: LLB], wyd. J. Łukowski, J. Korytkowski, t. II, Gniezno 1881, s. 504. W księdze wymieniono również Wolę, która występuje bez dodatkowego określenia, ale kontekst sprawy przemawia ewidentnie za przyjęciem, iż w grę może wchodzić tylko Wola Kałkowa.

¹⁷ S. Zajączkowski, *Początki kolegiaty...*, Dodatek; S.M. Zajączkowski, *Powiat orłowski...*, s. 92.

¹⁸ S.M. Zajączkowski, *Powiat orłowski...*, s. 92, 108, 114.

nas jednak do stwierdzenia, że miejscowości te istniały na pewno w czasach Kazimierza Wielkiego. Kończąc interesujący nas wątek, wypada podkreślić, że pewne konkluzje można wyciągnąć natomiast w odniesieniu do lokacji na tzw. surowym korzeniu, jeśli oczywiście dysponujemy tego typu informacjami źródłowymi. Wydaje się, że stosowanie lub całkowite odrzucenie periodyzacji, o której była mowa wyżej, nie ma i tak większego wpływu na rekonstrukcję krajobrazu osadniczego, gdyż ta możliwa jest tylko przez prowadzenie badań archeologicznych oraz skrupulatne śledzenie przekazów pisanych. Należy jednak podkreślić, że metoda nawarstwiania przekrojów osadniczych była – w świetle ówczesnego stanu badań i dostępu do materiałów źródłowych – propozycją nowatorską i zajęła ważne miejsce w historiografii poświęconej temu właśnie zagadnieniu.

Kolejna kwestia warta zasygnalizowania i wymagająca uwagi to kształt osad. Dobrą ilustracją omawianego problemu stanowią Pęcławice w powiecie orłowskim, należące do parafii Łęki. Według przypuszczenia zawartego w pracy S.M. Zajączkowskiego wspomniana wieś była ulicówką o niepełnej zabudowie, co pozwoliło badaczowi opowiedzieć się za dosyć wczesną metryką osady, sięgającą III okresu¹⁹. Na błędne założenie tej tezy zwrócił już uwagę Tadeusz Nowak, który podkreślił, że wyniki badań archeologicznych przeczą temu stwierdzeniu, a „wyciąganie wniosków z kształtów wsi w odniesieniu do dziejów osadnictwa przed jego stabilizacją na ziemiach polskich w następstwie rozwoju związanego z recepcją prawa niemieckiego prowadzić może do błędnych wniosków”²⁰. Tak było w istocie w powyższym przypadku. Próba określenia kształtu wsi na podstawie map z późniejszych okresów niesie ze sobą pewne ryzyko. Nie ulega wątpliwości, że mapy z XVIII i XIX w. (mapa Theodora Phililipa von Pfaua z 1778 r.; mapa Prus Południowych Davida Gilly’ego z 1793 r.; Topograficzna Karta Królestwa Polskiego opracowana przez Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego w latach 1822–1831, wydana w 1843 r., ale z datą 1839 r.²¹) nie oddają stanu średniowiecznego osadnictwa, a tym bardziej kształtu poszczególnych osiedli, na przestrzeni stuleci bowiem mogły

¹⁹ *Ibidem*, s. 87.

²⁰ T. Nowak, *Dzieje Pęcławic w ziemi łęczyckiej do początku XIX w.*, [w:] *Via Archaeologica Lodziensis*, t. IV, red. R. Grygiel, Łódź 2011, s. 343.

²¹ Dwie pierwsze z wymienionych map szerzej omówili: B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią” 2008, seria A, t. LIX, s. 32–35.

zajść zmiany, które w znaczący sposób zmieniły ich pierwotny charakter. Niemniej jednak nie przeszkodziło to Stefanowi Wojtkowiakowi skonstatować, w odniesieniu do przywołanych wyżej map, na które powoływał się w swoich ustaleniach, że „podstawowy materiał źródłowy, w oparciu, o który można określić średniowieczne kształty osad na obszarze łęczycko-sieradzkim, stanowią mapy i plany z końca XVIII i pierwszej połowy XIX w. – czyli materiał kartograficzny pokazujący stan poprzedzający »regulacje« wsi»²². Naszym zdaniem nawet ten argument nie jest jednak przekonujący, gdyż czas od schyłku średniowiecza aż do wspomnianej regulacji (pierwsza połowa XIX w.) wynosi nieco ponad trzy stulecia. Czy można zatem uznać, że w tym czasie nie nastąpiły zmiany, które mogły w znaczący sposób wpłynąć na poszczególne miejscowości? Wydaje się, że jednak nie. Wymieńmy tu chociażby częste zjawisko zaniku poszczególnych osiedli, które były następnie włączane w obręb innych punktów osadniczych. Do momentu stabilizacji osadnictwa i właściwych lokacji wiele osad mogło przecież zmieniać swoją pierwotną lokalizację. Jest to proces wprawdzie trudny do uchwycenia, ale świadczy to dodatkowo o słabości argumentacji S. Wojtkowiaka.

Przywołajmy w tym miejscu kolejny interesujący przykład. Mamy tutaj na myśli wieś parafialną Bąków. Pierwszy znany nam zapis źródłowy na temat tej miejscowości pochodzi z 1345 r. Wówczas to arcybiskup gnieźnieński Jarosław złączył ją wraz z Giżycami i Słonowem i przeznaczył do lokacji na prawie średzkim²³. W dokumencie Kazimierza Wielkiego z 1357 r. również spotykamy omawiane wsie, złączone w jedną²⁴. Ostatni raz Giżyce i Słonów pojawiły się w dokumencie z roku następnego²⁵. Jak zatem widać, poszczególne człony zostały złączone w jedno, po czym nastąpiło rozlokowanie osady i dokonano podziału na łany oraz wybrano miejsce na

²² S. Wojtkowiak, *W sprawie występowania owalnic w ziemi łęczyckiej w średniowieczu*, „Rocznik Łódzki” 1966, t. XI(XIV), s. 223.

²³ *Czterdzieści cztery nie drukowane dokumenty arcybiskupa Jarosława z lat 1343–1372*, wyd. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1986, t. LII, nr 2, s. 182: „hereditates nostras et ecclesie nostre Bankowo, Gizyce et Słonowo wlgariter nuncupatas, situatas in territorio Lovicensi coniunctas in unam, quam volumus Bankowo, sicut primitus, nuncupari, iure Theutonico, quod servatur in Szroda [...]”.

²⁴ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. III, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 1354, s. 70: „Bancovo, Gyzice, Slonevo, que tres ville in unam villam que Bancovo dicitur sunt coniuncte”.

²⁵ *Ibidem*, nr 1380, s. 108. Por. S.M. Zajączkowski, *Powiat orłowski...*, s. 40–41.

zabudowę. Trudno jednak precyzyjnie ustalić czas powstania pierwotnego Bąkowa, a już na pewno cofanie metryki miejscowości do okresu wczesnego średniowiecza, jak uczynił to S.M. Zajączkowski, wydaje się dosyć ryzykownym posunięciem. Wszelkie tego typu dywagacje mają oczywiście charakter czysto hipotetyczny. Omawiany tutaj przykład zasługuje na jeszcze jedną uwagę, którą można sformułować także wobec innych osad. W monografii powiatu orłowskiego czytamy, że wspomniana data pierwszego zapisu na temat Bąkowa odnosi się do Bąkowa Górnego²⁶. Trudno zgodzić się z powyższym wnioskiem, w cytowanym już bowiem źródle ewidentnie jest mowa tylko o Bąkowie. Nie można również przejść obojętnie obok stwierdzenia S.M. Zajączkowskiego, jakoby Bąków Górny został wymieniony w dziele J. Łaskiego, w którym czytamy także o innym Bąkowie („alia Bankowo”), a który identyfikuje się z Bąkowem Dolnym²⁷. Zaczniemy od tego, że zamieszczony w *Liber beneficiorum* opis Bąkowa rozpoczyna się od liczby pojedynczej („villa mensae archiepiscopalis”). Być może zatem zapis o innym Bąkowie, o czym jeszcze w dalszej części charakterystyki osady, jest tutaj zwyczajną pomyłką pisarską. Co więcej, badacz sam zauważył, że Bąków Górny i Dolny pojawiły się dopiero w inwentarzu arcybiskupstwa z 1592 r.²⁸ W związku z tym odnośnienie dokumentu z 1345 r. do Bąkowa Górnego nie wydaje się zasadne. Dopiero u schyłku XVI w. mamy do czynienia z próbą zagospodarowania i założenia nowej osady na gruntach macierzystej wsi. Zapewne to pierwotna osada Bąków przyjęła nazwę Bąków Górny. Niemniej jednak funkcjonowanie odrębnej nazwy topograficznej, w tym przypadku Bąkowa Górnego, jest dużo późniejsze niż pojawienie się w źródłach pojedynczej wsi (1345). W czasach Władysława Jagiełły nie odnotowujemy tej osady. Wymowny jest również fakt, że chociażby w akcie podziału majątkowego przeprowadzonego w 1440 r. przez dziedziców Dębowej Góry Borzek wraz ze swymi synami niedzielnymi otrzymali 1 1/2 łanów osiadłych w Dębowej Górze od strony Bąkowa²⁹. Nie wymieniono tutaj zatem innego punktu osadniczego niż tylko samego Bąkowa. Materiał

²⁶ S.M. Zajączkowski, *Powiat orłowski...*, s. 40.

²⁷ ŁLB, t. II, s. 500–501; S.M. Zajączkowski, *Powiat orłowski...*, s. 41.

²⁸ S.M. Zajączkowski, *Zarys dziejów klucza piątkowskiego i tenuty zduńskiej arcybiskupa gnieźnieńskiego (do lat siedemdziesiątych XVI wieku)*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1987, z. 29, s. 30, przyp. 52.

²⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Księgi ziemskie orłowskie [dalej: KZO], ks. 2A, k. 422–422v.

źródłowy, w tym księgi ziemskie i grodzkie, reprezentatywny dla okresu średniowiecza milczy na temat jakiegokolwiek innej osady – pojawia się w nim tylko Baków. Jeśli faktycznie w omawianym okresie mielibyśmy do czynienia z Bąkowem Górnym i Dolnym, to trudno sobie wyobrazić, aby fakt ten nie został utrwalony w dokumentacji sądowej. Podwójny Baków nie został odnotowany przez Jana Warężaka, jak również przez autorów *Atlasu historycznego Polski*³⁰.

Według ustaleń Tadeusza Nowaka na terenie powiatu orłowskiego u schyłku panowania Władysława Jagiełły znajdowało się 140 osad³¹. Z kolei w świetle dzieła J. Łaskiego liczba miejscowości wynosiła 173³². Krajobraz osadniczy w czasach średniowiecza można niewątpliwie uzupełnić, wykorzystując interesujące dane źródłowe.

Pierwszym punktem osadniczym, na który chcielibyśmy zwrócić uwagę, jest nieznaną dotąd Kadzidlina. Pierwsza znana nam informacja na jej temat została umieszczona w grupie zapisek znajdujących się w księdze ziemskiej łęczyckiej. Na karcie został dopisany 1437 r., co zostało uczynione ciemnym atramentem w odróżnieniu od właściwych spraw wniesionych do księgi, znajdujących się na czterech kolejnych kartach³³. Dopisana data ewidentnie sugeruje, że mamy tutaj do czynienia z późniejszą ingerencją pisarza. Uważna analiza postaci pojawiających się w materiale źródłowym, w szczególności urzędników i duchownych, pozwala nam odrzucić wspomniany wyżej rok jako pierwszą wzmiankę na temat Kadzidliny. Karta rozpoczyna się niekompletną zapiską – jest to fragment zapisu oprawnego Mikołaja z Oporowa (Miłonic) dla żony Anki. Chronologia wskazuje, że może tutaj chodzić o jego pierwszą, bliżej zresztą nieznaną towarzyszkę życia³⁴. Z tej uszczuplonej informacji dowiadujemy się, że zapis obejmował Oporów i połowę łąnów w Dobrzewach oraz Woli. Szczególne zainteresowanie budzi

³⁰ J. Warężak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, Lwów 1929, s. 49, 146; *Atlas historyczny Polski...*, s. 67, 106.

³¹ T. Nowak, *Ze studiów nad rozwojem osadnictwa w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2003, R. II, nr 1(3), s. 27. Według cytowanego badacza (*Własność ziemska...*, s. 527–542) w powiecie znajdowało się 135 osad w latach 1420–1421.

³² ŁLB, t. II, *passim*.

³³ AGAD, Księgi ziemskie łęczyckie [dalej: KZŁ], ks. 11, k. 24–25v.

³⁴ T. Pietras, *Oporowscy herbu Sulima. Kariera rodziny możnowładczej w późnośredniowiecznej Polsce*, Łódź 2014, s. 138.

ta ostatnia miejscowość. Wydaje się, że można identyfikować ją z Jaworzyną. Jak doskonale bowiem wiadomo, Mikołaj z Oporowa, wojewoda łęczycki (1419–1425), lokował ją na gruntach Kurowa, a osada została po raz pierwszy wymieniona w podziale majątkowym przeprowadzonym przez jego synów w 1425 r.³⁵ Zazwyczaj osady nowo lokowane określano jako Wole, co dobrze korespondowałoby w tym przypadku z Jaworzyną. W 1427 r. arcybiskup gnieźnieński określił Jaworzynę jako wieś założoną na surowym korzeniu („in crude radice locatis et locandis”)³⁶. Wracając do próby określenia chronologii omawianej karty, istotne jest to, że jako świadek wzmiankowanej oprawy wystąpił Ścibór z Borysławic, wojewoda łęczycki. Wiadomo również, że urząd wojewody pełnił on w latach 1428–1435³⁷. W związku z tym można na obecnym etapie analizy stwierdzić, że interesujący nas zapis mieści się w powyższym przedziale czasowym. Niemniej jednak można także wskazać na inne przesłanki, które zacieśniają dodatkowo *terminus ad quem*. Po pierwsze, w zapiskach pojawia się postać Paszka z Gosławic, który nie został odnotowany z żadnym urzędem. Godność kasztelana konarskiego łęczyckiego uzyskał przed 4 kwietnia 1430 r.³⁸ Po drugie, w grupie zapisek znajduje się bliżej nieokreślony spór między Wojciechem z Bielaw, scholastykiem łęczyckim, a Pawłem z Domaradzyna³⁹. Wiadomo skądinąd, że Bielawski zmarł po 30 lipca 1429 r., a przed 3 maja 1430 r.⁴⁰ Biorąc pod uwagę zasygnalizowane kwestie związane z określeniem interesującej nas datacji, należy przyjąć, że zapis dotyczący Kadzidlnej pochodzić może najpewniej z lat 1428–1429, co wyznacza nam z jednej strony data objęcia urzędu wojewody przez Ścibora z Borysławic, a z drugiej ramy czasowe śmierci scholastyka Wojciecha. Grupa zapisek mieści się więc między 31 lipca 1428 r. a 30 lipca 1429 r., najpóźniej przed 3 maja 1430 r.

³⁵ T. Nowak, *Własność ziemska...*, s. 339.

³⁶ Z. Wilk-Woś, *Władysław z Oporowa (ok. 1395–1453), podkanclerzy królewski, biskup włocławski i arcybiskup gnieźnieński*, „Studia Claromontana” 2003, t. XXI, s. 212.

³⁷ *Urzednicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy* [dalej: Urz.II/1], oprac. J. Bieniak, A. Szymczakowa, red. A. Gašiorowski, Wrocław 1985, s. 83.

³⁸ *Ibidem*, s. 47.

³⁹ AGAD, KZŁ, ks. 11, k. 25.

⁴⁰ A. Kowalska-Pietrzak, *Pralaci i kanonicy kapituły łęczyckiej do schyłku XV wieku*, Łódź 2004, s. 102.

Kadzidlną należy umiejscowić na obszarze parafii Łęki. W przywoływanej wyżej zapisce znajdujemy interesujące dane topograficzne odnoszące się do tego punktu osadniczego. Otóż Piechna, żona Sówki z Domanikowa, odstąpiła od lasu w Dobiesławicach, który posiadała tytułem posagu. Rzeczony las rozciągał się od granic z Lisimi Jamami aż do granic z Siemienicami, a następnie wzdłuż drogi znajdującej się w pobliżu Siemienic, która wiodła z Lisich Jam do Kuchar, nie naruszając od wschodu Kadzidlnę⁴¹. W zapisce z 1442 r. czytamy o sprawie toczonej przez Jana z Siemienic i Jakusza z Komaszyc w związku z ustaleniem granic między Siemienicami i Kadzidlną⁴². Ponadto graniczyła z Kucharami (parafia Strzegocin), które znajdowały się już na obszarze powiatu łączyckiego i Lisimi Jamami⁴³. Widać zatem wyraźnie, że znajdowała się na pograniczu obu powiatów, ale jej związki z tytułowym obszarem wyraźnie potwierdza zapis z 1481 r., w którym jej położenie zostało podkreślone przez pisarza ziemskiego („in districtu Orloviensi”) ⁴⁴. Sygnalizując tutejsze stosunki własnościowe, należy zauważyć, że pisała się stąd Katarzyna, tożsama z Katarzyną ze Świniar, wdowa po Janie⁴⁵. Cytowaną informację możemy datować na schyłek lat trzydziestych i lata czterdzieste XV w.⁴⁶ Z kolei w latach osiemdziesiątych XV w. spotykamy tutaj Macieja z Kuchar vel Macieja Kucharskiego z Kadzidlnę. W 1481 r. oddał on w zastaw Janowi z Siemienic swoje dziedzictwo Kadzidlna, które rozciągało się od drogi świniarskiej aż do młyna, z wyjątkiem lasu znajdującego się w pobliżu Kuchar, za kwotę 100 florenów węgierskich⁴⁷. Jan Łaski na kartach *Liber beneficiorum* nie wspomniał o tym punkcie osadniczym, ale należy odnotować fakt, że Kadzidlna została wymieniona w 1572 r. – określono ją wówczas jako wieś opustoszała, a z zapiski

⁴¹ AGAD, KZŁ, ks. 11, k. 24.

⁴² AGAD, KZO, ks. 2A, k. 447v. Sprawa o granice między Kadzidlną a Siemienicami Wielkimi – AGAD, KZO, ks. 3, k. 4v.

⁴³ AGAD, KZŁ, ks. 12, k. 34; KZO, ks. 2A, k. 432.

⁴⁴ AGAD, KZO, ks. 3, k. 12v.

⁴⁵ AGAD, KZO, ks. 2A, k. 671: „Katherina de Swinary alias de Cadzydlna”.

⁴⁶ Za przyjęciem takiej datacji przemawia to, że trzy karty wcześniej rozpoczyna się grupa zapisek spisanych „inną ręką” w stosunku do poprzednich. W pierwszej zapisce pojawia się postać Sędziwoja, plebana w Żychlinie, o którym wiadomo, że sprawował tę funkcję w latach 1437–1444. Por. A. Kowalska-Pietrzak, *Duchowieństwo parafialne...*, s. 403.

⁴⁷ AGAD, Księgi grodzkie łączycckie [dalej: KGŁ], ks. 6, k. 81.

wniesionej do księgi grodzkiej łęczyckiej wynika, że powstała ona na gruntach wsi Siemienice Wielkie⁴⁸. Na jej temat nie ma natomiast informacji w rejestrze z 1576 r.

Kolejny punkt osadniczy, na który chcielibyśmy zwrócić uwagę, to Stopniewo. W źródłach spotykamy niewiele informacji na jego temat, ale wart jest zasygnalizowania. Zapewne nie była to nowo lokowana osada. W 1453 r. Jan wraz ze swoją matką Świętochną z Bedlna i woźnym sądowym Andrzejem z Orłowa mieli uczynić wizję „in hereditate Stopnyewo” Stanisławowi ze Stanisławic⁴⁹. Kolejna informacja jest o rok późniejsza. W jednej z zapisek czytamy, że Jan z Bedlna przyprowadził świadków w osobach: Piotra z Kuroszy, Jakuba z Kotlisk, Stanisława i Piotra z Drzewoszek, Stanisława z Kręciszek przeciwko wspomnianemu dziedzicowi ze Stanisławic, który miał odbić Janowi Bedleńskiemu cztery sztuki bydła w dziedzictwie Stopniewo⁵⁰. Na tej podstawie można wnosić, że mianem Stopniewa określano pewne grunty, które należały do dziedziców Bedlna. Kontekst sprawy, jak również strony sporu sądowego, mogą wskazywać, że wspomniany punkt należałoby hipotetycznie umiejscowić w sąsiedztwie Kamieńca (par. Bedlno), w którym swoje dobra posiadała szlachta z Bedlna. Za tą propozycją może przemawiać dodatkowo fakt, że z Kamieńca jest bliżej do Stanisławic aniżeli z Bedlna, skoro mowa o lokalnym zatargu.

Przejdźmy do kolejnych uwag i spostrzeżeń. Warto również zasygnalizować pojawienie się w źródłach pisanych alternatywnej nazwy jednej ze wsi, położonej na obszarze parafii Waliszew. Mowa o Woli Gosławskiej, w której posiadaniu znajdował się Paszek herbu Doliwa (zm. przed 1 września 1456)⁵¹. W jednej z zapisek wniesionej do księgi ziemskiej orłowskiej pod 1479 r. czytamy o bliżej nieokreślonym sporze Jana z Paskowej Woli („Paskowa Wola”) z Mikołajem ze Żdzar⁵². Bliskość obu miejscowości, z których pisały się obie strony postępowania sądowego, zdaje się ewidentnie wskazywać na Wolę Gosławską. Nie ulega wątpliwości, że ta zbieżność nie może

⁴⁸ AGAD, KGŁ, ks. 56, k. 1056v.

⁴⁹ AGAD, KZO, ks. 2A, k. 661v.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 682.

⁵¹ J. Wiśniewski, *Paszek (Pasek, Paweł) z Gosławic*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXV, Wrocław 1980, s. 267 odnotował, że śmierć Paszka nastąpiła po 1454 r. Datę śmierci kasztelana konarskiego można jednak próbować nieco zacieśnić, gdyż 1 IX 1456 r. została odnotowana Małgorzata, wdowa po nim – AGAD, KZŁ, ks. 2, k. 254v.

⁵² AGAD, KZO, ks. 2B, k. 78v.

być przypadkowa, a nazwa osady nawiązuje do postaci kasztelana konarskiego Paszka, dawnego posesjonata tychże dóbr.

Sprostowania wymaga również informacja podana przez wymienianych już wcześniej Stanisława i Stanisława Mariana Zajączkowskich, autorów *Materiałów do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej*. W związku z tym chcielibyśmy odnieść się do zawartego tam hasła poświęconemu Chlebowicom. W słowniku czytamy bowiem, że pierwsza informacja źródłowa na temat tego punktu osadniczego pochodzi z 1386 r.⁵³ Badacze powołali się na zapisę, w której odnotowany został „Albertus de Cebula”⁵⁴. Na pierwszy rzut oka mogłoby się wydawać, że Cebula to nazwa miejscowa, co może sugerować przyimek „de”. Niemniej jednak należy uznać, że w tym wypadku zaszła ewidentna pomyłka pisarza, gdyż w istocie mamy tutaj do czynienia z przydomkiem. Synowie Wojciecha pisali się z Cybulic, które były częścią wsi Boczki (parafia Waliszew). To właśnie od ich przezwiska urobiona została nazwa Boczki-Cybulice⁵⁵. Chlebowice są natomiast nazwą współczesną i nie odnotowujemy takiej formy w materiale źródłowym, np. w zapisce z 1481 r. wymienione zostało pastwisko w Cybulicach, które rozciągało się aż do rzeki Mrogi⁵⁶.

Jak zatem wynika z przeprowadzonej analizy, krajobraz osadniczy powiatu orłowskiego w dobie średniowiecza można uzupełnić o nowe punkty osadnicze. W niniejszym przyczynku zasygnalizowaliśmy pojawienie się dwóch nowych jednostek i zwróciliśmy uwagę na nieznaną dotąd nazwę topograficzną Woli Gosławskiej. Zwróciliśmy ponadto uwagę na duże ryzyko budowania hipotez odnoszących się do chronologii poszczególnych osiedli na podstawie map z późniejszego okresu, które nie oddają przecież stanu osad w średniowieczu. Precyzyjne lub w miarę przybliżone wnioski w zakresie czasu powstania konkretnych miejscowości mogą przynieść tylko badania archeologiczne, o czym świadczy chociażby przykład Pęcławic. Naszym zdaniem przyjęta dla Polski Centralnej periodyzacja dziejów osadnictwa, jakkolwiek interesująca, nie ma większego wpływu na odtwarzanie dziejów osiedli, gdyż umożliwia

⁵³ S. Zajączkowski, S.M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1, Łódź 1966, s. 43.

⁵⁴ PKŁ, cz. I, nr 28.

⁵⁵ *Atlas historyczny Polski...*, s. 107.

⁵⁶ AGAD, KZO, ks. 3, k. 9v.

to z jednej strony archeologia, a z drugiej materiał źródłowy. Uchwycenie dynamiki osadniczej w poszczególnych okresach byłoby dużo bardziej precyzyjne, gdyby wnioski płynące z kształtu osiedli nie niosły ze sobą tak sporego ryzyka. W przeciwnym razie próba umiejscowienia genezy danej wsi w jednym z zaproponowanych okresów osadniczych wydaje się raczej kwestią dosyć subiektywną, co w konsekwencji prowadzi do formułowania błędnych wniosków i ukazania wypaczonego obrazu efektywności przemian osadniczych. Dopiero lokacje na prawie niemieckim przynoszą pewną stabilizację osadnictwa. Niniejszy przyczynek, co oczywiste, nie wyczerpuje całej złożoności problematyki osadniczej, a dotyka tylko niektórych kwestii natury teoretyczno-metodologicznej i wydobywa na światło dzienne inne, nieznanne dotąd szerzej twory osadnicze. Uchwycenie całości osadnictwa na obszarze tytułowego terytorium umożliwić może tylko dalsza uważna lektura źródeł w postaci ksiąg ziemskich i grodzkich, a problem zasługuje niewątpliwie na odrębne ujęcie monograficzne.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

Acta Capituli Metropolitani. Decretalia, sygn. B 14.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [AGAD]

Księgi grodzkie łęczyckie [KGL], ks. 6, 56.

Księgi ziemskie łęczyckie [KZŁ], ks. 2, 11, 12.

Księgi ziemskie orłowskie [KZO], ks. 2A, 2B, 3.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Czterdzieści cztery nie drukowane dokumenty arcybiskupa Jarosława z lat 1343–1372, wyd. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1986, t. LII, nr 2, s. 175–256.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. III, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877.

Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419, cz. 1–2, [w:] *Teki A. Pawińskiego*, t. III–IV, Warszawa 1897.

Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezyji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, J. Korytkowski, t. II, Gniezno 1881.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, wyd. A. Pawiński, t. I (*Wielkopolska*), [w:] *Źródła dziejowe*, t. XII, Warszawa 1883.

OPRACOWANIA

- Atlas historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, S.K. Kuczyński, K. Pacuski, E. Rutkowska, S. Trawkowski, M. Wilska, red. H. Rutkowski, cz. 2 (*Komentarz, indeksy*), Warszawa 1998.
- Kowalska-Pietrzak A., *Duchowieństwo parafialne w późnośredniowiecznej Polsce Centralnej. Archidiakonaty łęczycki i uniejowski*, Łódź 2014.
- Kowalska-Pietrzak A., *Prałaci i kanonicy kapituły łęczyckiej do schyłku XV wieku*, Łódź 2004.
- Medyńska-Gulij B., Lorek D., *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią” 2008, seria A, t. LIX, s. 29–42.
- Nowak T., *Dzieje Pęcławic w ziemi łęczyckiej do początku XIX w.*, [w:] *Via Archaeologica Lodziensis*, t. IV, red. R. Grygiel, Łódź 2011, s. 343–348.
- Nowak T., *Własność ziemska w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagielly*, Łódź 2003.
- Nowak T., *Ze studiów nad rozwojem osadnictwa w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagielly*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2003, R. II, nr 1(3), s. 27–45.
- Pietras T., *Oporowscy herbu Sulima. Kariera rodziny możnowładczej w późnośredniowiecznej Polsce*, Łódź 2014.
- Rosin R., *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów*, „Region Łódzki. Studia i Materiały” 1971, t. I, s. 117–129.
- Szymczak J., *Pierwsze cztery wieki archikolegiaty łęczyckiej*, [w:] *850 lat w służbie Bogu i ludziom. Archikolegiata Łęczycka w Tumie. Materiały sesji naukowej w Łęczycy dnia 21 maja 2011 roku*, red. M. Żemigała, Łęczycyca-Tum 2011, s. 9–21.
- Urzędnicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Bieniak, A. Szymczakowa, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1985.
- Wareżak J., *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, Lwów 1929.
- Wilk-Woś Z., *Władysław z Oporowa (ok. 1395–1453), podkanclerzy królewski, biskup włocławski i arcybiskup gnieźnieński*, „Studia Claromontana” 2003, t. XXI, s. 175–450.
- Wiśniewski J., *Paszek (Pasek, Paweł) z Gosławic*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXV, Wrocław 1980, s. 267–268.
- Wojtkowiak S., *W sprawie występowania owalnic w ziemi łęczyckiej w średniowieczu*, „Rocznik Łódzki” 1966, t. XI(XIV), s. 221–237.
- Zajączkowski S., *Początki kolegiaty łęczyckiej. Przyczynek do dziejów osadnictwa ziemi łęczyckiej*, „Roczniki Historyczne” 1958, R. XXIV, s. 145–176.
- Zajączkowski S., *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 1966, t. IV, s. 5–85.
- Zajączkowski S., *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej (do przelomu XI i XII w.)*, „Rocznik Łódzki” 1964, t. IX(XII), s. 165–199.

- Zajączkowski S., *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1956, R. IV, nr 2, s. 205–392.
- Zajączkowski S., *Z zagadnień teoretycznych historii osadnictwa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1960, R. VIII, z. 3, s. 361–372.
- Zajączkowski S., Zajączkowski S.M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1, Łódź 1966.
- Zajączkowski S.M., *Powiat orłowski do lat siedemdziesiątych XVI wieku. Studia z dziejów osadnictwa, struktury własnościowej i stosunków kościelnych*, Łódź 1996.
- Zajączkowski S.M., *Sieć parafialna na obszarze przedrozbiorowego powiatu orłowskiego do początków XVI wieku*, Kutno 2001.
- Zajączkowski S.M., *Uwagi o przeszłości Orłowa do lat siedemdziesiątych XVI w.*, „Rocznik Łódzki” 1996, t. XLIII, s. 53–72.
- Zajączkowski S.M., *Zarys dziejów klucza piątkowskiego i tenuty zduńskiej arcybiskupa gnieźnieńskiego (do lat siedemdziesiątych XVI wieku)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1987, z. 29.
-

NOTKA O AUTORZE:

Dr Łukasz Ćwikła – adiunkt w Katedrze Historii Średniowiecznej w Instytucie Historii Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego.

Zainteresowania naukowe: osadnictwo i struktura własności ziemskiej w Łęczyckiem, społeczeństwo szlacheckie w późnym średniowieczu.

lukasz.cwikla@uni.lodz.pl